Rajdhani
DATE / /

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर
(स्वायत्त)

प्रकल्प अहवाल
सन 2022-23

मार्गदर्शक शिक्षक
प्रा. समीक्षा फराकटे मॅडम

वर्ग - बी.ए. भाग-3

10/10

Rajdhani
DATE / /

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार'

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

प्रकल्पाचे शीर्षक :

भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाही यांचा तुलनात्मक अभ्यास

विद्यार्थ्यांची नावे :

अ.क्र	नाव	रोल नंबर
1	तेजस्वी सुरेश पोवार	4957
2	विकास मारुती सलगर	4967
3	अमिशा तुकाराम सनदी	4970
4	अपूर्वा गजानन स्वामी	4983
5	प्रशांत प्रकाश वड्ड	4989

Rajdhani
DATE / /

प्रकल्पाचा विषय

भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाही यांचा तुलनात्मक अभ्यास

Rajdhani
DATE / /

प्रस्तावना :-

आज जगातील सर्वच प्रगत राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनाचा अवलंब केलेला आहे. अब्राहम लिंकन यांच्या मते "लोकांनी, लोकांचे, लोकांच्यासाठी केलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय." भारत व पाकिस्तान हे दोन्ही देश 1947 ला स्वतंत्र झाले परंतु दोन्ही देशांची जडणघडण यामध्ये खूप तफावत असलेली दिसून येते. भारत व पाकिस्तान यांची लोकशाही, लोकशाहीची मूल्ये, संविधान, लोकशाही-समोरील आव्हाने, निवडणुकीच्या प्रक्रिया, पक्षपद्धती, शासनव्यवस्था या सर्वांमध्ये मोठ्या प्रमाणात फरक आढळून येतो. भारत हा एक संसदीय धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक आहे तर पाकिस्तान हा एक लोकशाहीवादी संसदीय संघीय इस्लामिक प्रजासत्ताक आहे. भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशांच्या लोकशाहीची तुलना करत असता हे लक्षात येते की भारतीय लोकशाही ही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा अधिक सुदृढ आहे.

संशोधनाची गरज :-

14 ऑगस्ट 1947 रोजी पाकिस्तान स्वतंत्र झाला परंतु लोकशाही शासनव्यवस्था निर्माण करण्यामध्ये व ती टिकवून ठेवण्यामध्ये पाकिस्तानने खूप वेळ घेतला तरीही तो प्रयत्न अयशस्वी ठरलेला दिसून येतो. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला आणि समाजाच्या जीवन प्रवासाचा मार्ग म्हणून लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. त्यामुळे भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाहि यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याची गरज भासते.

संशोधनाचे महत्त्व :-

पाकिस्तानात गेल्या पंचाहत्तर वर्षात एकही पंतप्रधान आपल्या निवडीची पाच वर्षांची मुदत पूर्ण करु शकलेला नाही. लष्करी कारस्थान, न्यायालयीन कारवाईमुळे ती व्यक्ती पंतप्रधान पदावरुन पदच्युत होऊ शकते. परंतु भारतामध्ये गेल्या पंचाहत्तर वर्षात अशा घटना घडलेल्या दिसून येत नाहीत. त्यामुळे पाकिस्तान व भारताच्या लोकशाहीचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता दोन्ही देशातील लोकशाहीला पूरक व घातक असे दोन्ही घटक आपल्याला समजून घेता येतील. याद्दष्टीने, या संशोधनाचे महत्त्व आपण लक्षात घ्यायला हवे.

संशोधन समस्या विधान :-

"भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाही यांचा तुलनात्मक अभ्यास."

संशोधन समस्या विधानातील महत्त्वाच्या संज्ञा :-

① लोकशाही :-

लोकशाहीचा इंग्रजी पर्यायी शब्द 'Democracy' हा आहे. तो शब्द ग्रीक भाषेतील Demos म्हणजे लोक आणि Kratis म्हणजे सत्ता ह्यापासून तयार झाला. जनतेची सत्ता म्हणजे लोकशाही अशी व्याख्या ग्रीकांनी केली. जॉन स्टुअर्ट मिलच्या मते, "लोकशाही ही अशी शासनपद्धती आहे की जिच्यामध्ये संपूर्ण व बहुतांशलोक शासनसत्ता स्वतःच निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत उपभोगतात. (चिं. ग. घांगरेकर, आधुनिक राजकीय विश्लेषण, 138)

Rajdhani
DATE / /

संशोधनाची व्याप्ती :-

अ) क्षेत्रव्याप्ती :-
प्रस्तुत संशोधन हे भारत व पाकिस्तान या दोन देशांपुरते मर्यादित आहे.

ब) नमुना व्याप्ती :-
प्रस्तुत संशोधन हे भारत व पाकिस्तान या देशातील लोकशाहीशी संबंधित आहे.

क) कालसंबंध व्याप्ती :-
प्रस्तुत संशोधन हे 1947-2022 कालावधीशी संबंधित आहे.

ड) निष्कर्ष व्याप्ती :-
प्रस्तुत संशोधनातून पुढे येणारे निष्कर्ष हे लोकशाहीचा अभ्यास करणाऱ्या अध्यापक व विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडणारे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

1) भारत व पाकिस्तान यांच्या लोकशाहीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

2) भारतीय लोकशाहीची मूल्ये समजून घेणे.

3) पाकिस्तानी लोकशाहीची मूल्ये समजून घेणे.

Rajdhani
DATE / /

4) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने समजून घेणे.
5) पाकिस्तानी लोकशाहीसमोरील आव्हाने समजून घेणे.

संशोधनाची गृहितके :-

1) भारताची लोकशाही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा सुदृढ आहे.

2) भारतीय लोकशाहीची मूल्ये पाकिस्तानी लोकशाहीच्या मूल्यांहून भिन्न असून ती संविधानाने दिलेली आहेत

3) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने ही पाकिस्तान-हून अतिशय भिन्न आहेत.

विश्लेषण :-

14 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी पाकिस्तानच्या संविधान सभेला संबोधित केले. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी सत्ता हस्तांतरण झाले. इस्लाम हा राष्ट्राचा धर्म आहे. सर्वप्रथम 1956 मध्ये संविधान स्विकारले गेले पण 1958 मध्ये जनरल यांनी ते रद्दबातल केले. 1973 मध्ये स्विकारलेले संविधान झिया-उल-हक यांनी पुन्हा 1977 मध्ये रद्द केले. 1985 मध्ये पुनर्जिवीत केलेली संविधानाची प्रत ही देशातील अत्यंत महत्वाची आणि मूलभूत कायदेपत्रिका आहे. पाकिस्तानच्या राजकीय इति-हासात पाकिस्तानी लष्कराने मुख्य प्रवाहातील राजकार-णात प्रभावशाली भूमिका निभावली आहे. 1958-1971 1977-1988 आणि 1999-2008 या कालखंडात लष्कराने

सत्ता काबीज करून लष्करी राजवट लागू केली व लष्करी अधिकारी राष्ट्रपती म्हणून काम करू लागले. यामुळेच पाकिस्तानमध्ये लोकशाहीचे रुपांतर हे हुकूमशाहीत वरचेवर होताना दिसून येते.

26 नोव्हेंबर 1949 रोजी भारताचे संविधान संमत झाल्याचे घोषित करण्यात आले व स्वीकृत करण्यात आले परंतु त्याची अंमलबजावणी 26 जानेवारी 1950 रोजी झाली. संविधानानुसार भारत हा लोकशाहीवादी देश आहे. 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाल्या-बरोबरच भारताने लोकशाही ही जीवनप्रणाली म्हणून स्वीकारली. (साबळे, भारतीय शासन आणि राजकारण, 18)

भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे परंतु पाकिस्तान हे इस्लामिक रिपब्लिक राष्ट्र आहे. पाकिस्तानमध्ये धर्माला अधिक महत्त्व असल्यामुळे तेथील लोकशाहीवर मर्यादा येताना दिसून येतात. याउलट भारतात धर्मनिरपेक्षता असल्यामुळे हा देश लोकशाहीस पूरक असलेला दिसून येतो. परंतु वर्तमान प्रणालीची (लोकशाही) स्थापना झाल्यापासून पाकिस्तान हा जगातील सर्वांत तरुण लोकशाही देशांपैकी एक आहे.

गृहितकांची पडताळणी :-

① भारताची लोकशाही पाकिस्तानच्या लोकशाहीपेक्षा सुदृढ आहे :-

पाकिस्तान हा संघराज्यीय संसदीय प्रणाली असलेला इस्लामिक प्रजासत्ताक देश आहे. या देशात राष्ट्रपती हे लोकांऐवजी संसद किंवा निवडणूक समिती-द्वारे निवडले जातात. राष्ट्रपती हे राज्याचा नेता म्हणून कार्य करतात तर पंतप्रधान सरकारचा नेता म्हणून कार्य करतात.

Rajdhani
DATE / /

पाकिस्तानच्या द्विसदनीय विधानमंडळाचे सिनेट हे वरचे सभागृह असून नॅशनल असेंब्ली हे खालचे सभागृह आहे. सिनेटची स्थापना 1973 रोजी झाली. सिनेटची निवडणूक दर तीन वर्षांनी निम्म्या जागांसाठी घेतली जाते. सिनेटचे अध्यक्ष हे देशाचे अध्यक्ष म्हणून कार्य करतात. राज्यघटना सिनेट विसर्जित करण्याची तरतूद करत नाही. नॅशनल असेंब्लीचा कार्यकाळ 5 वर्षांचा असतो. ती फक्त राष्ट्रपतीच विसर्जित करू शकतात. दोन्ही सभागृहांची संमती असल्याशिवाय विधेयक पास होत नाही.

भारतामध्ये मात्र संसदेचे लोकसभा व राज्यसभा ही दोन सभागृहे असून लोकसभा ही लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी व राज्यसभा ही राज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. राष्ट्रपतींची निवडणूक ही संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निर्वाचित सदस्य व घटकराज्यांच्या विधानसभांचे निर्वाचित सदस्य यांच्यामार्फत होते. भारतामध्ये धनविधेयक हे प्रथम लोकसभेत मांडावे लागते. भारत हे धर्मनिरपेक्ष संसदीय लोकशाही असलेले राष्ट्र आहे.

भारत व पाकिस्तान या देशातील लोकशाहीचे प्रमुख स्तंभ, निवडणुकीची प्रक्रिया, पक्षपद्धती राज्यघटना या सर्वांमध्ये खूप फरक आढळून येतो. पाकिस्तानचे संविधान हे 1973 ला म्हणजेच स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जवळजवळ 26 वर्षांनी लागू झाले. त्यामुळे पाकिस्तानमध्ये वरचेवर हुकूमशाहीचे दर्शन पाकिस्तानी जनतेला घडलेले दिसून येते. परंतु भारतात मात्र स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगेचच लोकशाही स्वीकारली गेली व राज्यघटना इतकी प्रभावशाली लिहिली गेली की त्यांचे पालन भारतीय नागरिक काटेकोरपणे करतात. त्यामुळे भारताची लोकशाही ही पाकिस्तानी लोकशाहीपेक्षा अधिक सुदृढ असलेली दिसून येते.

Rajdhani
DATE / /

2) भारतीय लोकशाहीची मूल्ये पाकिस्तानी लोकशाहीच्या मूल्यांहुन भिन्न असुन ती संविधानाने दिलेली आहेत:-

भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेत सुरुवातीस " आम्ही भारताचे लोक भारतीय लोकशाही न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांवर आधारित संवर्धित करण्याचा प्रयत्न करु असा संकल्प करतो. भारतीय संविधान हे संविधान सभेतील लोकांनी तयार केले असले तरी ही जबाबदारी भारतीय लोकांच्या वतीने संविधान सभेने पार पाडलेली आहे, अशी त्यांची भावना आहे. परंतु पाकिस्तानच्या राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेत असे म्हटले आहे, की लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, सहिष्णुता आणि सामाजिक न्यायाचे तत्व ही मूल्ये इस्लामने सांगितली असून ती पूर्णपणे पाळली जातील. यावरून स्पष्ट होते की भारतात व्यक्तीच्या सार्वभौमत्वाला महत्व आहे परंतु ते पाकिस्तानात नाही.

3) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने ही पाकिस्तानहून अतिशय भिन्न आहेत:-

भारतीय लोकशाहीसमोर गरिबी, आरोग्य समस्या, कमी साक्षरता दर, जास्त लोकसंख्या व बेरोजगारी ही आव्हाने मोठ्या प्रमाणात आहेत. पाकिस्तानच्या लोकशाहीसमोर दहशतवाद, राजकीय अस्थिरता, भ्रष्टाचार ही आव्हाने मोठ्या प्रमाणात आहे

Rajdhani
DATE / /

Flawed Islamic Democracy of Pakistan

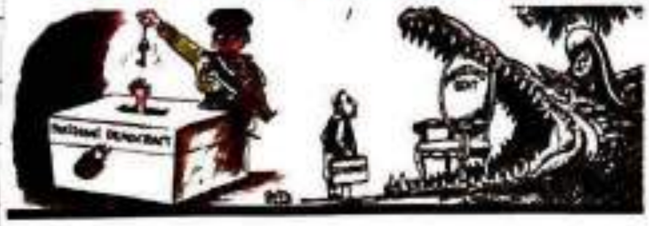

Rajdhani
DATE / /

Rajdhani
DATE / /

निष्कर्ष :-

भ्रष्टाचार, राजकीय अस्थिरता, सत्तेचे केंद्रीकरण, सत्तापालट, लष्कराचा हस्तक्षेप, यामुळे पाकिस्तानांत लोकशाही अयशस्वी झालेली दिसून येतो. राज्यघटनेची कमतरता, इस्लाम विरुद्ध धर्मनिरपेक्षता, कुमकुवत शासन नागरी-लष्करी संबंध या सर्वांमुळे पाकिस्तानांत लोकशाही यशस्वी ठरु शकलेली नाही. याउलट भारतात सत्तेचे विकेंद्रीकरण, लिखित राज्यघटना, राजकीय स्थैर्य, लष्कराचा हस्तक्षेप नसणे, लोकशाही मूल्यांची जपणूक यामुळे लोकशाहि मोठ्या प्रमाणात सुदृढ झालेली दिसुन येते. पाकिस्तानच्या राजकीय इतिहासाने अनेक लष्करी उठावांचा अनुभव घेतला. आयुब खानने पाकिस्तानातील आपल्या राजवटीला नियंत्रित लोकशाही (controlled Democracy) असेच म्हटले आहे. (धांगरेकर चिं.ग., आधुनिक राजकीय विश्लेषण, 136) एकूणच भारत व पाकिस्तानच्या लोकशाहीची तुलना केली असता, पाकिस्तानची लोकशाहि ही कमकुवत असलेली दिसुन येते व भारतीय लोकशाहि सुदृढ असलेली दिसुन येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

① चिं. ग. धांगरेकर आधुनिक राजकीय विश्लेषण
② साळवे, भारतीय शासन आणि राजकारण
③ बसू रुमकी, आंतरराष्ट्रीय राजकारण - संकल्पना, सिद्धांत आणि समस्या

Rajdhani
DATE / /

वेबसाइट्स :

1. maharashtratimes.com
2. pakvoter.org
3. www.loksatta.com
4. www.marathi social.com
5. www.orfonline.org
6. tarunbharat.com
7. www.esakal.com
8. tribune.com.pk
9. cscr.pk

Rajdhani
DATE / /

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

प्रमाणित करण्यात येते की,

प्रमाणपत्र

विद्यार्थ्यांची नावे :

1 तेजस्वी सुरेश पोवार
2 विकास मारुती सलगर
3 अभिषा तुकाराम सनदी
4 अपूर्वा गजानन स्वामी
5 प्रशांत प्रकाश वड्ड

(बी.ए. भाग-3)

2022-23 या शैक्षणिक वर्षात राज्यशास्त्र विषयातील 'भारताचे परराष्ट्र धोरण' या पेपर अंतर्गत 'भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानची लोकशाही यांचा तुलनात्मक अभ्यास' या विषयावर प्रकल्प पूर्ण केला आहे.

ठिकाण : कोल्हापूर   दिनांक :

मार्गदर्शक :   प्राचार्य :

प्रा. समीक्षा फराकटे मॅडम   डॉ. आर. आर. कुंभार सर

HEAD
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR
(AUTONOMOUS)

PRINCIPAL
Vivekanand College
Kolhapur

(स्वायत्त) कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

प्रकल्प अहवाल

सन **2022-23**

मार्गदर्शक शिक्षक

प्रा. समीक्षा फराकटे मॅडम

वर्ग– बी.ए. भाग- 3

'ज्ञान- विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार'

- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज , कोल्हापूर

प्रकल्पाचे शीर्षक :

भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे

विद्यार्थ्यांची नावे :

अ . क्र	नाव	रोल नंबर
1	कोमल बाळासो खोत	4877
2	हर्षद बाबासो माने	4909
3	सिद्धी सुनील माने	4916
4	कल्याणी मनोहर पाटील	4934
5	नयन जयसिंग पाटील	4936

10/10

प्रकल्पाचा विषय :

भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे

> प्रस्तावना :

भारत आणि अमेरिका जगातील दोन सर्वात मोठे लोकशाही असलेले देश असून त्यांच्या परस्पर संबंधांचा इतिहास फारच चढउताराचा आहे . त्यामुळे त्यांच्या संबंधांना 'प्रेम आणि घृणा'यासंदर्भात चर्चिले गेले. भारत आणि अमेरिका संबंध द्विपक्षीय सहकार्य सामायिक करा करतात. व्यापक आधारित आणि बहु क्षेत्रीय आहे, ज्यामध्ये व्यापार ,गुंतवणूक ,संरक्षण आणि सुरक्षा ,शिक्षण ,विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ,अनुप्रयोग ,स्वच्छ ऊर्जा, पर्यावरण, कृषी आणि आरोग्य यांचा समावेश आहे. अमेरिका हा भारताचा सर्वात व्यापक धोरणात्मक भागीदार आहे आणि दोन्ही क्षेत्रांमध्ये सहकार्य विस्तृत क्षेत्रामध्ये पसरलेले आहे. सध्याच्या परिस्थितीत भारत आणि अमेरिका संबंध अतिशय जवळचे आणि चांगले आहेत. भारत आणि अमेरिका आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर एकमेकांवरील विश्वास आणि मैत्रीचे प्रदर्शन करत आहेत.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या साठ वर्षापर्यंत भारताचे अमेरिकेबरोबर असलेल्या संबंधांमध्ये अनेक चढउतार आले भारत अमेरिका संबंधात सर्वात महत्वपूर्ण निर्धारक तत्त्व जे आहे ते म्हणजे पाकिस्तान चीन आणि पूर्वीचा सोवियत संघाबरोबर त्यांच्या संबंधांचे स्वरूप तसेच सामान्यपणे आशिया आणि आफ्रिका बद्दल असलेले भारताचे धोरण स्वातंत्र्यानंतर काही काळ भारताने अमेरिकेबरोबर मजबूत संबंधांचा विकास केला. भारतीय नेत्यांनी अमेरिके द्वारे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांवर जो दबाव टाकला गेला त्याची फारशी प्रशंसा केली होती. अमेरिकेची लोकशाही प्रणाली आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यामुळे फारच प्रभावित झाले होते. परंतु भारताच्या अलिप्ततेचे धोरण मात्र अमेरिकेला पसंत नव्हते त्यामुळे भारत आणि अमेरिकेमधील संबंध बिघडत गेले. आणि शांततापूर्ण सह

अस्तित्वाच्या धोरणाचे अनुसरण आणि आचरण केले. अमेरिकेसह सर्व राष्ट्रांशी सहकार्य करण्याचा प्रयत्न केला.

भारत आणि अमेरिकेच्या या दोन्ही देशात अनेक समाज आहेत या देशांमधील लोकांना आपले विचार स्वातंत्र्य आहे. तसेच ते प्रकट करण्याचे देखील स्वातंत्र्य आहे तसेच दोन्ही देशातील लोकांना धार्मिक स्वातंत्र्य देखील घटनेने प्रदान केले आहे. अमेरिका प्रवाशांचा देश आहे परंतु भारत प्रवाशांचा देश नाही. दोन्ही देशांमध्ये अनेक जाती, धर्म ,संप्रदायाचे ,लोक मिळून मिसळून राहतात लोक मिळून मिसळून राहतात तसेच राष्ट्रीय निर्माणात एकत्र काम करतात. धर्मनिरपेक्षते दोन्ही देशांचा विश्वास आहे .त्याचप्रमाणे मोठ्या संख्येने प्रवासी भारतीय अमेरिकेत व्यापार किंवा इतर महत्त्वपूर्ण व्यवसायामध्ये सहभागी आहेत. दोन्ही देशांमध्ये संबंधांची स्थापना जेव्हा 1790 मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्रपती जॉर्ज वॉशिंग्टन यांनी कलकत्ता आपला एक वाणिज्य दुत नियुक्त केला होता तेव्हापासून झाले आहे. संघर्ष आणि परिवर्तन सारख्या मूलभूत तत्वांवर आधारित आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे स्वरूप भारत तसेच अमेरिका संबंधाचा मुळा आधार आहे.

भारत आणि अमेरिकेमधील संबंध हे पूर्वीपासून आतापर्यंत कधी चांगले तर कधी वाईट झालेले आहेत. या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये संबंध हे काळा बरोबर बदलताना आपण पाहत आहोत.भारत आणि अमेरिकेच्या संबंधाचा अंतर्गतच अंतर्जालदृष्टीने आजच्या वर्षात महत्त्वाचा आणि व्याकुलतेच्या विषय झाला आहे .जगातील दोन मोठ्या लोकशाही आणि अर्थव्यवस्थांमध्ये ,संस्कृती ,राजकीय आणि आर्थिक बंधनांचा एक लांब इतिहास आहे .परंतु ,समावेशीते व मूल्ये नुसार ,दोन राष्ट्रे नोंदवलेल्या वर्तनांमुळे यांच्या संबंधांची समस्या येत आहेत .या समस्यांमध्ये

व्यापाराचे वाद, भौगोलिक तणाव आणि जागतिक मुद्यांवर असहमती जसे खास आहेत जसे की जलवायू परिवर्तन ,आतंकवाद आणि मानवाधिकारांच्या विषयावर मतभेद आहेत .या प्रकल्पाच्या माध्यमातून भारत आणि अमेरिका यांच्या आजवरच्या प्रवास ऐतिहासिक पार्श्वभूमी याचबरोबर भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधांतील विविध संचय आणि संधीच्या संभाव्यता व विविध कारकांचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने उपयुक्त आहे. या विश्लेषणांच्या माध्यमातून ,आम्ही हा महत्वाचा संबंध स्पष्टपणे समजून घेत आहोत.

➢ संशोधनाची उद्दिष्टे :

या प्रकल्पाच्या विश्लेषणासाठी आम्ही विद्यार्थ्यांनी काही उद्दिष्टे डोळ्यासमोर घेतली आहेत. आणि ती उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

- भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधांची पार्श्वभूमी समजावून घेणे.
- भारत आणि अमेरिका संबंधाचा आजवरचा प्रवासाचा आढावा घेणे.
- दोन्ही देशांनी परस्परांना केलेली मदत व विरोध समजावून घेणे.
- भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे समजावून घेणे.

➢ भारत अमेरिका संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारत आणि अमेरिका या दोन्ही देशांचा इतिहास अनेक बाबतीत सारखाच आहे) दोन्ही देशांनी औपनिवेशिक सरकारांशी लढा देऊन स्वातंत्र्य मिळवले .1776 मध्ये अमेरिका आणि आणि स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून दोन्ही देशांनी (मध्ये भारत 1947 लोकशाही शासन प्रणाली स्वीकारली परंतु आर्थिक आणि जागतिक संबंधांच्या क्षेत्रात भारत आणि अमेरिका यांचे दृष्टिकोन भिन्न आहेतअसमानतेमुळे ., दोन्ही देशांमधील संबंधांमध्ये दीर्घकाळ प्रगती झाली नाहीअमेरिका भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा . समर्थक आहे, तर भारताने स्वातंत्र्यानंतर समाजवादी अर्थव्यवस्थेला विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व दिले आहेयाव्यतिरिक्त ., शीतयुद्धाच्या काळात, अमेरिकेने पाश्चिमात्य देशांचे नेतृत्व केले असताना, भारताने असंलग्न चळवळीचा सदस्य म्हणून तटस्थ राहण्याच्या विचारसरणीचे समर्थन केले.

1990 च्या दशकात भारतीय आर्थिक धोरणातील बदलांमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांमध्ये काही सुधारणा झाली आणि गेल्या दशकात या दिशेने अभूतपूर्व प्रगती झाली आहे. यासोबतच दक्षिण आशिया क्षेत्रात भारताच्या महत्त्वाच्या भूमिकेने दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारण्यात मोठा हातभार लावला आहेअमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांचा नुकताच झालेला भारत दौरा दोन्ही देशांमधील . द्विपक्षीय संबंधांच्या दृष्टीने तसेच प्रदेशातील शांततेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा .आहे

➢ भारत- अमेरिका संबंधाचा आजवरचा प्रवास

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा लोकशाही आणि उदारमतवाद हे दोन्ही देशांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित होण्यास कारणीभूत ठरू शकणारे दोन महत्त्वाचे दुवे होते. परंतु, शीतयुद्धाच्या राजकारणापुढे हे दुवे कच्चे ठरले. सोवियत साम्यवादाला वेसण घालण्याचे अमेरिकी धोरण आणि भारताचे गटनरपेक्षतेचे धोरण यातून दोन्ही राष्ट्रांच्या हितसंबंधाचा संघर्ष उभा राहिला. भारताने अमेरिकेकडून आर्थिक आणि तंत्रज्ञानात्मक साहाय्य मिळवण्याचे प्रयत्न केले. परंतु, त्या बाबतीतील अमेरिकेच्या अटी भारताला मान्य होण्यासारख्या नव्हत्या. उदाहरणार्थ., भारताला हवी असलेली आधुनिक शस्त्रास्त्रे देण्याची अमेरिकेची तयारी नव्हती. त्याऐवजी दुसऱ्या महायुद्धात वापरलेली जुनाट सामग्री देण्याची अमेरिकेची ऑफर भारताला अर्थातच मान्य नव्हती.

साली 1962 साली भिलईचा करार केल्यानंतर पाठोपाठ 1955'मिग-21' ही त्या वेळची अत्याधुनिक लढाऊ विमाने भारताला देण्याचा करारही केला. या दोन करांद्वारे भारत-सोवियत मैत्रीचा पाया रचला गेला. जलद विकासाकरिता सार्वजनिक क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका असलेले आयातपर्यायी, योजनाबद्ध विकासाचे धोरण

भारताने आखले. परराष्ट्रकरण करताना दोन महासत्तांपैकी कोणाही एकाशी कायमचे बांधून घेण्यास नकार देणारे गटनिरपेक्षतेचे धोरण भारताने आखले. यांतून आर्थिक आणि परराष्ट्रविषयक धोरण बनविण्याचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याचा व सुरक्षा साधण्याचा प्रयत्न केला गेला. हे धोरण अमेरिकी हितसंबंधांच्या आड आल्यामुळे भारत आणि अमेरिकेचे संबंध मैत्रीचे झाले नाहीत. नंतर नव्यानेच निवडून आलेल्या अमेरिकेतील कार्टर यांचे डेमोक्रॅटिक पक्षाचे सरकार आणि भारतातील जनता पक्षाचे सरकार यांनी भारत अमेरिका संबंध सुधारण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली. शीतयुद्ध समाप्तीनंतर भारताच्या आर्थिक धोरणामध्ये काही मूलभूत बदल घडून आले. सरकारी क्षेत्राला प्राधान्य देण्याऐवजी खाजगी क्षेत्राची कळीची भूमिका मान्य करून उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. प्रारंभी जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या दबावामुळे राबवण्यात आलेल्या या 'आर्थिक सुधारणा ' पुढे सत्तेतील काँग्रेसबरोबरच भाजप या प्रमुख विरोधी पक्षानेही आपल्याशा केल्या. संक्रमणाच्या या काळात विविध प्रकारे अमेरिकेने भारतावर दबाव आणण्याचे प्रयत्न केले.

च्या अणुचाचण्यानंतर भारत 1998-अमेरिका तसेच पाकिस्तान-अमेरिका संबंध ही फार बिघडून गेले. अणुचाचण्यानंतर या दोन्ही देशांवर अमेरिकेने निर्बंध लादले. बिघडलेले हे संबंध सुधारण्यास सुरुवात झाली. प्रथम भारतीय पंतप्रधानांचे विशेष दूत म्हणून जजसवंतसिंह यांनी अमेरिकेचे उपपरराष्ट्रमंत्री टॅलबॉट यांच्याशी बोलणी सुरू केलीपुढे जसवंतसिंह यांची पंतप्रधान वाजपेयींनी परराष्ट्र मंत्रिपदी नेमणूक . केल्यानंतरही' जसवंत टॅलबॉट सुसंवाद ' पुढे सुरू राहिला. जून आणि 1998 च्या दरम्यान सिंह आणि टॅलबॉट यांच्या वाटाघाटींच्या आठ फेऱ्या 1999 फेब्रुवारी झाल्या. या वाटाघाटीमुळे भारत-अमेरिका संबंधांना निर्णायक कलाटणी मिळाली.

भारताच्या आर्थिक आणि सामरिक क्षमतेला अधिक न्याय देणे जरुरीचे आहे, हेही अमेरिकनांच्या लक्षात आले.

विसाव्या शतकाच्या अखेरीस अमेरिकेचे भारताविषयीचे धोरण बदलत असताना त्यांची पाकिस्तान विषयक भूमिका काहीशी ताठरच होती. त्यामुळे दक्षिण आशियाई राजकारणात प्रथमच अमेरिका पाकिस्तानच्या नव्हे तर, भारताच्या बाजूने असल्याचे चित्र तयार होत होते. याची प्रचीती दोन घटनांवरून येते. एप्रिल मध्ये 1991 पाकिस्तानने कारगिलमध्ये घुसखोरी केली. त्यावरून सुरू झालेल्या भारतपाक - संघर्षाच्या वेळी अमेरिकेने आपले वजन वापरून पाकिस्तानला काश्मीर मधून सैन्य मागे घ्यायला भाग पाडले. भारतपाक संघर्षात प्रथमच असे घडले की-, अमेरिकेने पाकिस्तानची बाजू अमान्य केली. तसेच काश्मीरविषयीही तटस्थ भूमिका घेतली.च्या मार्चमध्ये अध्यक्ष क्लिंटन यांनी भारत आणि पाकिस्तानचा 2000 दौरा केला, तेव्हाही अमेरिका भारताच्या बाजूने झुकल्याचे स्पष्टपणे जाणवले.

रिपब्लिकन पक्षाचे जॉर्ज बुश (ज्युनियर) हे साली राष्ट्राध्यक्ष झाल्यानंतर 2001 भारत-अमेरिका संबंधांना बळकटी येणार असेच वातावरण होते. परंतु, सप्टेंबर 11, च्या दहशतवादी हल्ल्यामुळे अमेरिकेच्या दक्षिण आशियातील धोरणाला 2001 काहीशी वेगळी दिशा मिळाली.नंतर अमेरिकेने आपल्या भारताबरोबर आणि 2001 पाकिस्तान बरोबरील संबंधांमध्ये समतोल साधण्याचे धोरण राबविले. त्यामुळे भारत-अमेरिका संबंध दृढ होण्याच्या प्रक्रियेला खीळ बसली नाही. डिसेंबर 13, रोजी भारताच्या संसद भवनावर दहशतवादी हल्ला झाला 2001. त्यानंतर भारत-पाक सीमेवर सैन्याची जमवाजमव होऊन पुन्हा एकदा युद्धाची शक्यता निर्माण झाली. या पेच प्रसंगांमध्ये अमेरिकेने मध्यस्थाची भूमिका बजावली. तसेच, सातत्याने दोन्ही देशांना वाटाघाटींसाठी प्रवृत्त केले.

अमेरिकेची भारताविषयीची भूमिका बदलून त्यांना भारताच्या मैत्रीची गरज वाटण्याची अनेक कारणे आहेत. भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेमुळे, राजकीय स्थैर्यामुळे तिसऱ्या जगात उठून दिसतो. इथल्या वैविध्याचेही अमेरिकनांना नैसर्गिक आकर्षण आहे. याच जोडीने च्या दशकात आर्थिक सुधारणांमुळे भारताने केलेली 90 प्रगतीही लक्षणीय आहे. त्यामुळे भारतीय बाजारपेठेमध्ये अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विशेष रस आहे. लोकसंख्या प्रचंड असल्यामुळे आणि सातत्याने आर्थिक वाढ होत असल्यामुळे इथली बाजारपेठही वाढतेच आहे. अमेरिकेला भारतामध्ये गुंतवणूक करण्यातही स्वारस्य आहे. आर्थिक आणि सामरिक मुद्यांवर चीनला प्रतिस्पर्धी ठरू शकेल अशी क्षमता भारतामध्ये आहे. आणि त्या दृष्टीनेच अमेरिका भारताची मैत्री वाढू इच्छित आहे. भारतालाही अमेरिकेची मैत्री करण्याची इच्छा अनेक कारणांमुळे आहे. शीतयुद्धोत्तर जागतिक राजकारणातील एकमेव हा सत्ता असलेल्या अमेरिकेचा प्रभाव आज अनेक राष्ट्रांना खटकत असला तरी, अमेरिकेची उघड शत्रुत्व न घेण्याचीच भूमिका रशिया, फ्रांस, जर्मनी यांच्याप्रमाणे भारताचीही आहे. बदललेल्या दक्षिण आशियाई राजकारणात पाकिस्तानवर दबाव आणण्यासाठी भारताला अमेरिकेची मैत्री फायदेशीर होत आहे. त्याचबरोबर, जागतिक

राजकारणातील एक प्रमुख सत्ता म्हणून मान्यता मिळवण्यासाठी ही आज अमेरिकेशी चांगले संबंध असणे उपयोगी पडणार आहे. या सर्व कारणांमुळे भारताने अमेरिकेचे सामायिक हितसंबंध तयार होऊन हे दोन देश एकमेकांच्या अधिकाधिक जवळ आले.

❖ विषय विवेचन

➢ भारताच्या अमेरिकेसोबतच्या संबंधातील अडथळे

भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये रशिया नवीन घटक नाही. निर्बंध असताना ही भारताची रशियाकडून कच्च्या तेलाची आयात कमी होण्याऐवजी वाढली आहे. हे रशियाने भारताला कमी किंमतीत देऊ केले होते. भारत-रशिया संरक्षण संबंधही भारत-अमेरिका संबंधात अडथळे निर्माण करत आहेत. अमेरिकेच्या CAATSA कायद्याचे पालन करण्यासाठी भारताने रशियाकडून S-ट्रायम्फ क्षेपणास्त्र संरक्षक 400 प्रणाली खरेदी करण्यावरही बराच काळ चर्चा सुरू आहे. तथापि, अमेरिकेला हे देखील स्पष्टपणे समजले आहे की, भारतावर निर्बंध लादण्यासारख्या कोणत्याही हालचालीमुळे त्यांचे संबंध पुन्हा दशके मागे जातील. अमेरिकेने स्पष्ट इशारे देऊनही (रशियावरील निर्बंधांना सक्रियपणे टाळण्याचा किंवा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या देशांना परिणामांना सामोरे जावे लागेल) भारत आणि रशिया डॉलर आधारित आर्थिक प्रणालीला मागे टाकून द ्वीपक्षीय व्यापार करण्याचे मार्ग शोधत आहेत.

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील वाढत्या संबंधांमुळे अनेक द्विपक्षीय आणि जागतिक मुद्यांवर दोन्ही देशांचे दृष्टिकोन भिन्न आहेत. अफगाणिस्तान समस्येच्या मुद्यावर भारत- तालिबानच्या थेट भूमिकेच्या विपरीत स्थानिक लोकशाही सरकार आणि मूलभूत सुविधा (जसे की, शिक्षण, आरोग्य) मध्ये सहकार्याद्वारे शांतता समाधानाचे समर्थन करतो. पाकिस्तानच्या संदर्भातही अमेरिका आणि भारताच्या दृष्टिकोनात फरक आहे. मध्यपूर्वेबाबत (विशेषता: इराण)भारताचे विचार अमेरिकेच्या आक्रमक धोरणापेक्षा वेगळे आहेत. त्याचप्रमाणे, भारत आणि रशिया ऐतिहासिक दृष्ट्या संरक्षणासह इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये व्यापाराशी संबंधित आहेत. परंतु,

रशियावरील अमेरिकेच्या व्यापार निर्बंधांमुळे भारताला अमेरिका आणि रशिया यांच्यातील संतुलन राखणे कठीण झाले आहे. भारताची हीच अडचण इराण आणि अमेरिकेशी संबंध संतुलित करण्यातही आहे. द्विपक्षीय व्यापारात अमेरिकेने कृषी उत्पादने, व्यापार सबसिडी आणि काही उत्पादनांवरील आयात शुल्क (जसे की, हार्ले डेव्हिडसन बाईकवरील आयात शुल्क) यासारख्या मुद्द्यांवर भारतीय धोरणाशी असहमत आहे.

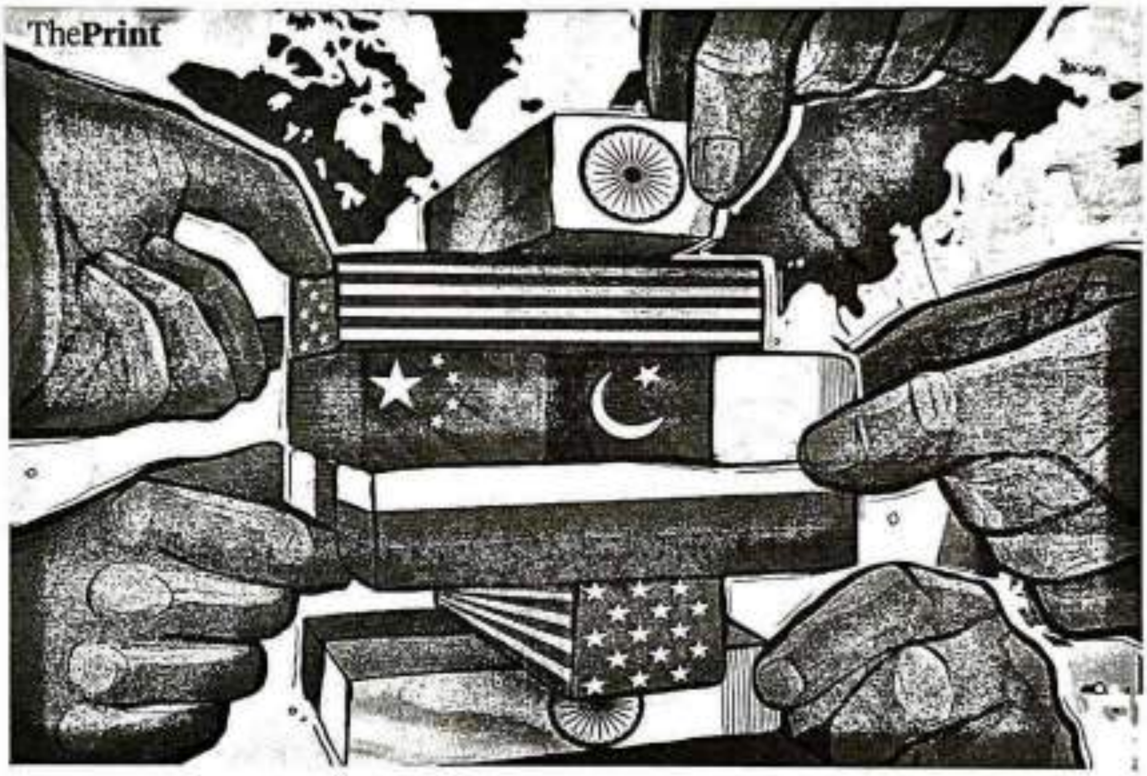

इराण आणि रशिया सोबत भारताच्या बहुआयामी संबंधांमध्ये समतोल साधण्याची आव्हाने आहेत. भारताला इराण आणि रशियाकडून अनुदानित तेल आयात बंद करण्यास भाग पाडले गेले. आणि अमेरिकेच्या या जड हातांच्या डावपेचांमुळे भारताच्या तेल बिलात मोठी वाढ झाली आहे. अमेरिकेच्या निर्बंधांच्या धमक्या

असूनही भारताने रशियन बनावटीची S- ट्रायम्फ क्षेपणास्त्र संरक्षण प्रणाली 400 घेण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा , भारत अमेरिकेचे हितसंबंध बिघडले . भारत-अमेरिका संबंधातील इतर आव्हाने खालील प्रमाणे आहेत :

- युएस-पाकिस्तान संबंध :

  वॉशिंग्टनने भारत आणि पाकिस्तान मधील आपले संबंध डी-हायफेन केल्याच्या दाव्यानंतरही अमेरिका पाकिस्तान सोबतच्या त्याच्या गुंतागुंतीच्या युतीच्या दायित्वांपासून मुक्त होऊ शकलेली नाही.

- व्यापार विवाद :

  अमेरिकेने अलीकडेच भारताला त्याच्या सामान्यीकृत प्रणाली ऑफ प्रेफरन्स (GSP) कार्यक्रमातून काढून टाकले आहे. ज्याचा भारत प्रमुख लाभार्थी होता. अमेरिकेने पोलाद आणि अॅल्युमिनियम उत्पादनांवर शुल्क लादल्याने भारतीय निर्यातीवर परिणाम होतो. अमेरिकेने भारताला "टेरीफ किंग" म्हणून संबोधले आहे, जे अत्यंत "उच्च आयात" शुल्क लागते.

- **WTO** विवाद :

युएस भारताकडून वैद्यकीय उपकरणांच्या किंमतींची मर्यादा, यूएस

कृषी आणि दुग्धजन्य पदार्थांसाठी भारतीय बाजारपेठेतील अधिक प्रवेश इत्यादी. मुद्यांवर भारत डब्ल्यूटीओ विवादांमध्ये सामील आहे.

- **IIPR** संघर्ष :

भारत देखील युएस "प्राधान्य वॉच लिस्ट" मध्ये आहे. जे युएस बौद्धिक संपदा अधिकाऱ्यांना आव्हानांना तोंड देत असलेल्या देशांना ओळखतेभारतासाठी करन्सी मॅनिफुलेटर टॅग अलीकडेच ., युनायटेड स्टेट्सने भारताला चलन हाताळणी करणाऱ्या देशांच्या 'वॉच लिस्ट' मध्ये समाविष्ट केले आहे .

- भारतातील अंतर्गत समस्या :

युएस कॉंग्रेस आणि युएस सिव्हिल सोसायटीच्या काही भागांकडून टीका. यूएस प्रशासनाने भारताला काश्मीरमध्ये सामान्य

स्थिती पूर्ववत करण्यास आणि NRC नंतर नवीन नागरिकत्व कायद्याच्या पुढे जाऊ नये अशी मागणी केली आहे.

युएस स्टेट डिपार्टमेंटच्या मानवाधिकार अहवालात नमूद केले आहे की, भारतामध्ये अनेक मानवाधिकार समस्या आहेत. जसे की, अभिव्यक्ती आणि प्रेस स्वातंत्र्यावरील निर्बंध, हिंसा आणि अल्पसंख्यांक गटांच्या सदस्यांना लक्ष्य करणारे भेदभाव यासारख्या गुन्ह्यांचा त्यात समावेश आहे. यूएस कमिशन ऑन इंटरनॅशनल रिलीजज फ्रीडमने भारताला विशेष चिंतेचा देश (सीपीसी) म्हणून वर्गीकृत करण्याची शिफारस केली आहे. तसेच धार्मिक स्वातंत्र्याचे गंभीर उल्लंघन केल्याबद्दल भारतीय व्यक्ती आणि संस्थांवर लक्षित निर्बंध घालण्याची शिफारस केली आहे. अमेरिकेने नवी दिल्लीची परवानगी न घेता भारताच्या विशेष आर्थिक क्षेत्रात फ्रीडम ऑफ नेव्हिगेशन ऑपरेशन (FONOP) केले. भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध 21व्या शतकातील जागतिक व्यवस्थेला आकार देण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. सहकार्याची पूर्ण क्षमता ओळखण्यासाठी दोन्ही सरकारने अपूर्ण करारांना अंतिम रूप देण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक धोरणात्मक जागतिक भागीदारीचा मार्ग निश्चित करण्यासाठी आता काम केले पाहिजे. या नात्याची भरभराट होण्यासाठी निरनिराळ्या मुत्सद्दी पर्यायांनी ते सतत जोपासले पाहिजे.

➢ निष्कर्ष

भारत आणि अमेरिका जगातील सर्वात दोन मोठे लोकशाही व्यवस्था असलेले देश असून, त्यांच्या परस्पर संबंधाचा इतिहास फारच चढ-उताराचा आहे. त्यामुळे त्यांच्या संबंधांना 'प्रेम आणि घृणा' यांचा प्रवास असे संबोधले तरी वावगे ठरणार नाही. दक्षिण आशियात भारताच्या महत्त्वपूर्ण भू- सामरिक स्थानाला लक्षात घेता, कधी अमेरिका भारतासोबत जवळचे संबंध निर्माण करतो तर, कधी प्रादेशिक सामरिक समीकरणाच्या संदर्भात अमेरिकेने अनेकदा पाकिस्तानची बाजू घेतली आहे. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाने पीडित जागतिक संदर्भ लक्षात घेता, भारताबरोबर अमेरिकी संबंधांना जॉर्ज बुश यांनी या भागीदारीला नवी दिशा प्रदान केली. एकविसाव्या शतकात अमेरिकेद्वारे उचलले गेलेले हे पाऊल फारच महत्वपूर्ण आहे. भारत आणि पाकिस्तान यांच्या संदर्भात अमेरिकी सामरिक चिंतनात हे परिवर्तन झाले नाही. कारण शीतयुद्धाच्या शेवटी देखील भारताच्या प्रती अमेरिकी धोरणात कोणताही विशेष बदल झाला नाही. अमेरिकी परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात भारताला एक गंभीर भूराजकीय क्षेत्र मानले जात नव्हते. बुश प्रशासनाच्या वेळी क्लिंटन यांच्या पहिल्या प्रशासन काळात भारताबरोबर असलेल्या संबंधांकडे दुर्लक्ष केले गेले आणि अमेरिकेने मानवाधिकाऱ्यांच्या मुद्यांना आधार बनवून दक्षिण आशियात परराष्ट्र धोरणाचे लक्ष निर्धारित केले.

सन 1920 या दशकाच्या समाप्तीच्या वेळी दोन घटनांनी अमेरिकेला भारतात लक्ष देण्यासाठी विशेष आकर्षित केले. त्या घटना म्हणजे भारत व पाकिस्तान यांनी केलेला अणुस्फोट तसेच, सन 1999 च्या मे महिन्यापासून ते जुलै महिन्यापर्यंत सुरू असलेले कारगिलच्या

युद्धाचा परिणाम होय. भारत-अमेरिका संबंधातील अमेरिकी दृष्टिकोनातील परिवर्तन आणि त्यात निर्माण होत असलेल्या नव्या ऊर्जेचे प्रकटीकरण कारगिल युद्धाच्या वेळी दिसून आले. 50 वर्षापासून बिघडलेल्या भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये ही सर्वात चांगली घटना होती. भारताच्या आधीच आजारी अणुऊर्जा प्रकल्पांचे गाडे 1998 च्या चाचण्यानंतर आणखीनच रखडले होते. दुसऱ्या बाजूला आर्थिक सुधारणांमुळे आर्थिक वाढीला वेग होता आणि ऊर्जेची मागणी दिवसागणित वाढत होती. त्यामुळे अण्वस्त्र कार्यक्रमांना धक्का न पोहोचवता ऊर्जा प्रकल्पांना संजीवनी देऊ शकेल अशी तडजोड मान्य करण्याकडे भारताचा कल होताच. भारत-अमेरिका आण्विक कराराने हे साध्य होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. जरी अमेरिका-भारत संबंधात अनेक आव्हाने असतील, तरी दोन्ही देश कोणत्या-ना-कोणत्या प्रकारे परस्परांवर अवलंबून आहेत. एकंदरीत, भारत अमेरिका संबंध म्हणजे चढ उतार म्हणण्यास काही हरकत नाही. परंतु, महासत्तेशी उघड शत्रुत्व घेण्यापेक्षा तिच्याशी जवळीक साधने आणि जमेल तितके फायदे पदरात पाडून घेण्यात गैर काहीच नाही. मात्र दुसरीकडे ▯सर्व अंडी एकाच टोपलीत घालण्याची▯ चूक न करता बहुअक्षीयतेचा आणि बहुध्रुवीयतेचा पाठपुरावाही केला पाहिजे.

➢ संदर्भसूची :

❖ पुस्तके :

1. भारत आणि आंतरराष्ट्रीय भू राजकारण.

2. दक्षिण आशिया आणि भारत अमेरिका संबंध

- डॉ. एन. झेड. पाटील

❖ वेबसाईट :

1. https://byjusexamprep.com

2. https://www.drishiias.com

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार"

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे

स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था ,कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज,कोल्हापूर

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करणेत येते की,

विद्यार्थ्यांची नावे :

1 कोमल बाळासो खोत

2 हर्षद बाबासो माने

3 सिद्धी सुनील माने

4 कल्याणी मनोहर पाटील

5 नयन जयसिंग पाटील

(बी. ए. भाग – 3)

2022 – 2023 या शैक्षणिक वर्षात 'राज्यशास्त्र'(भारतीय परराष्ट्र धोरण)या पेपर अंतर्गत भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे या विषयावर प्रकल्प पूर्ण केला आहे.

ठिकाण : कोल्हापूर

दिनांक :

मार्गदर्शक :

प्रा. [illegible] फराकटे मॅडम

HEAD
…PARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(AUTONOMOUS)

प्राचार्य :

डॉ. आर. आर . कुंभार सर

PRINCIPAL
Vivekanand College
Kolhapur

(स्वायत्त) कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

प्रकल्प अहवाल

सन 2022-23

मार्गदर्शक शिक्षक

प्रा. समीक्षा फराकटे मॅडम

वर्ग– बी.ए. भाग- 3

'ज्ञान-विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार'

- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज , कोल्हापूर

प्रकल्पाचे शीर्षक :

भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे

विद्यार्थ्यांची नावे :

अ . क्र	नाव	रौल नंबर
1	मोहन रत्नाकर कोळी	4884
2	अन्नपूर्णा सुनिल कांबळे	
3	प्रशांत बाळासो भोसले	
4	गिरीष संपत पाटिल	

09/10

प्रकल्पाचा विषय :

भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे

➢ प्रस्तावना :

भारत आणि अमेरिका जगातील दोन सर्वात मोठे लोकशाही असलेले देश असून त्यांच्या परस्पर संबंधांचा इतिहास फारच चढउताराचा आहे. त्यामुळे त्यांच्या संबंधांना 'प्रेम आणि घृणा'यासंदर्भात चर्चिले गेले. भारत आणि अमेरिका संबंध द्विपक्षीय सहकार्य सामायिक करा करतात. व्यापक आधारित आणि बहु क्षेत्रीय आहे, ज्यामध्ये व्यापार ,गुंतवणूक ,संरक्षण आणि सुरक्षा ,शिक्षण ,विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ,अनुप्रयोग ,स्वच्छ ऊर्जा, पर्यावरण, कृषी आणि आरोग्य यांचा समावेश आहे. अमेरिका हा भारताचा सर्वात व्यापक धोरणात्मक भागीदार आहे आणि दोन्ही क्षेत्रांमध्ये सहकार्य विस्तृत क्षेत्रामध्ये पसरलेले आहे. सध्याच्या परिस्थितीत भारत आणि अमेरिका संबंध अतिशय जवळचे आणि चांगले आहेत. भारत आणि अमेरिका आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर एकमेकांवरील विश्वास आणि मैत्रीचे प्रदर्शन करत आहेत.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या साठ वर्षापर्यंत भारताचे अमेरिकेबरोबर असलेल्या संबंधांमध्ये अनेक चढउतार आले भारत अमेरिका संबंधात सर्वात महत्त्वपूर्ण निर्धारक तत्त्व जे आहे ते म्हणजे पाकिस्तान चीन आणि पूर्वीचा सोवियत संघाबरोबर त्यांच्या संबंधांचे स्वरूप तसेच सामान्यपणे आशिया आणि आफ्रिका बद्दल असलेले भारताचे धोरण स्वातंत्र्यानंतर काही काळ भारताने अमेरिकेबरोबर मजबूत संबंधांचा विकास केला. भारतीय नेत्यांनी अमेरिके द्वारे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांवर जो दबाव टाकला गेला त्याची फारशी प्रशंसा केली होती. अमेरिकेची लोकशाही प्रणाली आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यामुळे फारच प्रभावित झाले होते. परंतु भारताच्या अलिप्ततेचे धोरण मात्र अमेरिकेला पसंत नव्हते त्यामुळे भारत आणि अमेरिकेमधील संबंध बिघडत गेले. आणि शांततापूर्ण सह

अस्तित्वाच्या धोरणाचे अनुसरण आणि आचरण केले. अमेरिकेसह सर्व राष्ट्रांशी सहकार्य करण्याचा प्रयत्न केला.

भारत आणि अमेरिकेच्या या दोन्ही देशात अनेक समाज आहेत या देशांमधील लोकांना आपले विचार स्वातंत्र्य आहे. तसेच ते प्रकट करण्याचे देखील स्वातंत्र्य आहे तसेच दोन्ही देशातील लोकांना धार्मिक स्वातंत्र्य देखील घटनेने प्रदान केले आहे. अमेरिका प्रवाशांचा देश आहे परंतु भारत प्रवाशांचा देश नाही. दोन्ही देशांमध्ये अनेक जाती, धर्म ,संप्रदायाचे ,लोक मिळून मिसळून राहतात लोक मिळून मिसळून राहतात तसेच राष्ट्रीय निर्माणात एकत्र काम करतात. धर्मनिरपेक्षते दोन्ही देशांचा विश्वास आहे .त्याचप्रमाणे मोठ्या संख्येने प्रवासी भारतीय अमेरिकेत व्यापार किंवा इतर महत्त्वपूर्ण व्यवसायामध्ये सहभागी आहेत. दोन्ही देशांमध्ये संबंधांची स्थापना जेव्हा 1790 मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्रपती जॉर्ज वॉशिंग्टन यांनी कलकत्ता आपला एक वाणिज्य दुत नियुक्त केला होता तेव्हापासून झाले आहे. संघर्ष आणि परिवर्तन सारख्या मूलभूत तत्वांवर आधारित आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे स्वरूप भारत तसेच अमेरिका संबंधाचा मुळा आधार आहे.

भारत आणि अमेरिकेमधील संबंध हे पूर्वीपासून आतापर्यंत कधी चांगले तर कधी वाईट झालेले आहेत. या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये संबंध हे काळा बरोबर बदलताना आपण पाहत आहोत.भारत आणि अमेरिकेच्या संबंधाचा अंतर्गतच अंतर्जालदृष्टीने आजच्या वर्षात महत्त्वाचा आणि व्याकुलतेच्या विषय झाला आहे .जगातील दोन मोठ्या लोकशाही आणि अर्थव्यवस्थांमध्ये ,संस्कृती ,राजकीय आणि आर्थिक बंधनांचा एक लांब इतिहास आहे .परंतु ,समावेशीते व मूल्ये नुसार ,दोन राष्ट्रे नोंदवलेल्या वर्तनांमुळे यांच्या संबंधांची समस्या येत आहेत .या समस्यांमध्ये

व्यापाराचे वाद, भौगोलिक तणाव आणि जागतिक मुद्द्यांवर असहमती जसे खास आहेत जसे की जलवायू परिवर्तन ,आतंकवाद आणि मानवाधिकारांच्या विषयावर मतभेद आहेत .या प्रकल्पाच्या माध्यमातून भारत आणि अमेरिका यांच्या आजवरच्या प्रवास ऐतिहासिक पार्श्वभूमी याचबरोबर भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधांतील विविध संचय आणि संधीच्या संभाव्यता व विविध कारकांचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने उपयुक्त आहे. या विश्लेषणांच्या माध्यमातून ,आम्ही हा महत्वाचा संबंध स्पष्टपणे समजून घेत आहोत.

भारत-अमेरिका संबंध

➢ संशोधनाची उद्दिष्टे :

या प्रकल्पाच्या विश्लेषणासाठी आम्ही विद्यार्थ्यांनी काही उद्दिष्टे डोळ्यासमोर घेतली आहेत. आणि ती उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

- ❖ भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधांची पार्श्वभूमी समजावून घेणे.
- ❖ भारत आणि अमेरिका संबंधाचा आजवरचा प्रवासाचा आढावा घेणे.
- ❖ दोन्ही देशांनी परस्परांना केलेली मदत व विरोध समजावून घेणे.
- ❖ भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे समजावून घेणे.

➢ भारत अमेरिका संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारत आणि अमेरिका या दोन्ही देशांचा इतिहास अनेक बाबतीत सारखाच आहे) दोन्ही देशांनी औपनिवेशिक सरकारांशी लढा देऊन स्वातंत्र्य मिळवले .1776 मध्ये अमेरिका आणि आणि स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून दोन्ही देशांनी (मध्ये भारत 1947 लोकशाही शासन प्रणाली स्वीकारली परंतु आर्थिक आणि जागतिक संबंधांच्या क्षेत्रात भारत आणि अमेरिका यांचे दृष्टिकोन भिन्न आहेतअसमानतेमुळे ., दोन्ही देशांमधील संबंधांमध्ये दीर्घकाळ प्रगती झाली नाहीअमेरिका भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा . समर्थक आहे, तर भारताने स्वातंत्र्यानंतर समाजवादी अर्थव्यवस्थेला विकासाच्या दृष्टीने महत्व दिले आहेयाव्यतिरिक्त ., शीतयुद्धाच्या काळात, अमेरिकेने पाश्चिमात्य देशांचे नेतृत्व केले असताना, भारताने असंलग्न चळवळीचा सदस्य म्हणून तटस्थ राहण्याच्या विचारसरणीचे समर्थन केले.

1990 च्या दशकात भारतीय आर्थिक धोरणातील बदलांमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांमध्ये काही सुधारणा झाली आणि गेल्या दशकात या दिशेने अभूतपूर्व प्रगती झाली आहे. यासोबतच दक्षिण आशिया क्षेत्रात भारताच्या महत्त्वाच्या भूमिकेने दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारण्यात मोठा हातभार लावला आहेअमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांचा नुकताच झालेला भारत दौरा दोन्ही देशांमधील . द्विपक्षीय संबंधांच्या दृष्टीने तसेच प्रदेशातील शांततेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा .आहे

➢ भारत- अमेरिका संबंधाचा आजवरचा प्रवास

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा लोकशाही आणि उदारमतवाद हे दोन्ही देशांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित होण्यास कारणीभूत ठरू शकणारे दोन महत्त्वाचे दुवे होते. परंतु, शीतयुद्धाच्या राजकारणापुढे हे दुवे कच्चे ठरले. सोवियत साम्यवादाला वेसण घालण्याचे अमेरिकी धोरण आणि भारताचे गटनरपेक्षतेचे धोरण यातून दोन्ही राष्ट्रांच्या हितसंबंधाचा संघर्ष उभा राहिला. भारताने अमेरिकेकडून आर्थिक आणि तंत्रज्ञानात्मक साहाय्य मिळवण्याचे प्रयत्न केले. परंतु, त्या बाबतीतील अमेरिकेच्या अटी भारताला मान्य होण्यासारख्या नव्हत्या. उदाहरणार्थ., भारताला हवी असलेली आधुनिक शस्त्रास्त्रे देण्याची अमेरिकेची तयारी नव्हती. त्याऐवजी दुसऱ्या महायुद्धात वापरलेली जुनाट सामग्री देण्याची अमेरिकेची ऑफर भारताला अर्थातच मान्य नव्हती.

साली 1962 साली भिलईचा करार केल्यानंतर पाठोपाठ 1955'मिग-21' ही त्या वेळची अत्याधुनिक लढाऊ विमाने भारताला देण्याचा करारही केला. या दोन करांद्वारे भारत-सोवियत मैत्रीचा पाया रचला गेला. जलद विकासाकरिता सार्वजनिक क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका असलेले आयातपर्यायी, योजनाबद्ध विकासाचे धोरण

भारताने आखले. परराष्ट्रकरण करताना दोन महासत्तांपैकी कोणाही एकाशी कायमचे बांधून घेण्यास नकार देणारे गटनिरपेक्षतेचे धोरण भारताने आखले. यांतून आर्थिक आणि परराष्ट्रविषयक धोरण बनविण्याचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याचा व सुरक्षा साधण्याचा प्रयत्न केला गेला. हे धोरण अमेरिकी हितसंबंधांच्या आड आल्यामुळे भारत आणि अमेरिकेचे संबंध मैत्रीचे झाले नाहीत. नंतर नव्यानेच निवडून आलेल्या अमेरिकेतील कार्टर यांचे डेमोक्रॅटिक पक्षाचे सरकार आणि भारतातील जनता पक्षाचे सरकार यांनी भारत अमेरिका संबंध सुधारण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली. शीतयुद्ध समाप्तीनंतर भारताच्या आर्थिक धोरणामध्ये काही मूलभूत बदल घडून आले. सरकारी क्षेत्राला प्राधान्य देण्याऐवजी खाजगी क्षेत्राची कळीची भूमिका मान्य करून उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. प्रारंभी जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या दबावामुळे राबवण्यात आलेल्या या 'आर्थिक सुधारणा ' पुढे सत्तेतील काँग्रेसबरोबरच भाजप या प्रमुख विरोधी पक्षानेही आपल्याशा केल्या. संक्रमणाच्या या काळात विविध प्रकारे अमेरिकेने भारतावर दबाव आणण्याचे प्रयत्न केले.

च्या अणुचाचण्यानंतर भारत 1998-अमेरिका तसेच पाकिस्तान-अमेरिका संबंध ही फार बिघडून गेले. अणुचाचण्यानंतर या दोन्ही देशांवर अमेरिकेने निर्बंध लादले. बिघडलेले हे संबंध सुधारण्यास सुरुवात झाली. प्रथम भारतीय पंतप्रधानांचे विशेष दूत म्हणून जजसवंतसिंह यांनी अमेरिकेचे उपपरराष्ट्रमंत्री टॅलबॉट यांच्याशी बोलणी सुरू केलीपुढे जसवंतसिंह यांची पंतप्रधान वाजपेयींनी परराष्ट्र मंत्रिपदी नेमणूक . केल्यानंतरही'जसवंत टॅलबॉट सुसंवाद ' पुढे सुरु राहिला. जून आणि 1998 च्या दरम्यान सिंह आणि टॅलबॉट यांच्या वाटाघाटींच्या आठ फेऱ्या 1999 फेब्रुवारी झाल्या. या वाटाघाटीमुळे भारत-अमेरिका संबंधांना निर्णायक कलाटणी मिळाली.

भारताच्या आर्थिक आणि सामरिक क्षमतेला अधिक न्याय देणे जरुरीचे आहे, हेही अमेरिकनांच्या लक्षात आले.

विसाव्या शतकाच्या अखेरीस अमेरिकेचे भारताविषयीचे धोरण बदलत असताना त्यांची पाकिस्तान विषयक भूमिका काहीशी ताठरच होती. त्यामुळे दक्षिण आशियाई राजकारणात प्रथमच अमेरिका पाकिस्तानच्या नव्हे तर, भारताच्या बाजूने असल्याचे चित्र तयार होत होते. याची प्रचीती दोन घटनांवरून येते. एप्रिल मध्ये 1991 पाकिस्तानने कारगिलमध्ये घुसखोरी केली. त्यावरून सुरू झालेल्या भारतपाक - संघर्षाच्या वेळी अमेरिकेने आपले वजन वापरून पाकिस्तानला काश्मीर मधून सैन्य मागे घ्यायला भाग पाडले. भारतपाक संघर्षात प्रथमच असे घडले की-, अमेरिकेने पाकिस्तानची बाजू अमान्य केली. तसेच काश्मीरविषयीही तटस्थ भूमिका घेतली.च्या मार्चमध्ये अध्यक्ष क्लिंटन यांनी भारत आणि पाकिस्तानचा 2000 दौरा केला, तेव्हाही अमेरिका भारताच्या बाजूने झुकल्याचे स्पष्टपणे जाणवले.

रिपब्लिकन पक्षाचे जॉर्ज बुश (ज्युनियर) हे साली राष्ट्राध्यक्ष झाल्यानंतर 2001 भारत-अमेरिका संबंधांना बळकटी येणार असेच वातावरण होते. परंतु, सप्टेंबर 11, च्या दहशतवादी हल्ल्यामुळे अमेरिकेच्या दक्षिण आशियातील धोरणाला 2001 काहीशी वेगळी दिशा मिळाली.नंतर अमेरिकेने आपल्या भारताबरोबर आणि 2001 पाकिस्तान बरोबरील संबंधांमध्ये समतोल साधण्याचे धोरण राबविले. त्यामुळे भारत-अमेरिका संबंध दृढ होण्याच्या प्रक्रियेला खीळ बसली नाही. डिसेंबर 13, रोजी भारताच्या संसद भवनावर दहशतवादी हल्ला झाला 2001. त्यानंतर भारत-पाक सीमेवर सैन्याची जमवाजमव होऊन पुन्हा एकदा युद्धाची शक्यता निर्माण झाली. या पेच प्रसंगांमध्ये अमेरिकेने मध्यस्थाची भूमिका बजावली. तसेच, सातत्याने दोन्ही देशांना वाटाघाटींसाठी प्रवृत्त केले.

अमेरिकेची भारताविषयीची भूमिका बदलून त्यांना भारताच्या मैत्रीची गरज वाटण्याची अनेक कारणे आहेत. भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेमुळे, राजकीय स्थैर्यामुळे तिसऱ्या जगात उठून दिसतो. इथल्या वैविध्याचेही अमेरिकनांना नैसर्गिक आकर्षण आहे. याच जोडीने च्या दशकात आर्थिक सुधारणांमुळे भारताने केलेली 90 प्रगतीही लक्षणीय आहे. त्यामुळे भारतीय बाजारपेठेमध्ये अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विशेष रस आहे. लोकसंख्या प्रचंड असल्यामुळे आणि सातत्याने आर्थिक वाढ होत असल्यामुळे इथली बाजारपेठही वाढतेच आहे. अमेरिकेला भारतामध्ये गुंतवणूक करण्यातही स्वारस्य आहे. आर्थिक आणि सामरिक मुद्द्यांवर चीनला प्रतिस्पर्धी ठरू शकेल अशी क्षमता भारतामध्ये आहे. आणि त्या दृष्टीनेच अमेरिका भारताची मैत्री वाढू इच्छित आहे. भारतालाही अमेरिकेची मैत्री करण्याची इच्छा अनेक कारणांमुळे आहे. शीतयुद्धोत्तर जागतिक राजकारणातील एकमेव हा सत्ता असलेल्या अमेरिकेचा प्रभाव आज अनेक राष्ट्रांना खटकत असला तरी, अमेरिकेची उघड शत्रुत्व न घेण्याचीच भूमिका रशिया, फ्रांस, जर्मनी यांच्याप्रमाणे भारताचीही आहे. बदललेल्या दक्षिण आशियाई राजकारणात पाकिस्तानवर दबाव आणण्यासाठी भारताला अमेरिकेची मैत्री फायदेशीर होत आहे. त्याचबरोबर, जागतिक

राजकारणातील एक प्रमुख सत्ता म्हणून मान्यता मिळवण्यासाठी ही आज अमेरिकेशी चांगले संबंध असणे उपयोगी पडणार आहे. या सर्व कारणांमुळे भारताने अमेरिकेचे सामायिक हितसंबंध तयार होऊन हे दोन देश एकमेकांच्या अधिकाधिक जवळ आले.

❖ विषय विवेचन

➢ भारताच्या अमेरिकेसोबतच्या संबंधातील अडथळे

भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये रशिया नवीन घटक नाही. निर्बंध असताना ही भारताची रशियाकडून कच्च्या तेलाची आयात कमी होण्याऐवजी वाढली आहे. हे रशियाने भारताला कमी किंमतीत देऊ केले होते. भारत-रशिया संरक्षण संबंधही भारत-अमेरिका संबंधात अडथळे निर्माण करत आहेत. अमेरिकेच्या CAATSA कायद्याचे पालन करण्यासाठी भारताने रशियाकडून S-ट्रायम्प क्षेपणास्त्र संरक्षक 400 प्रणाली खरेदी करण्यावरही बराच काळ चर्चा सुरू आहे. तथापि, अमेरिकेला हे देखील स्पष्टपणे समजले आहे की, भारतावर निर्बंध लादण्यासारख्या कोणत्याही हालचालीमुळे त्यांचे संबंध पुन्हा दशके मागे जातील. अमेरिकेने स्पष्ट इशारे देऊनही (रशियावरील निर्बंधांना सक्रियपणे टाळण्याचा किंवा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या देशांना परिणामांना सामोरे जावे लागेल) भारत आणि रशिया डॉलर आधारित आर्थिक प्रणालीला मागे टाकून द ्वीपक्षीय व्यापार करण्याचे मार्ग शोधत आहेत.

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील वाढत्या संबंधांमुळे अनेक द्विपक्षीय आणि जागतिक मुद्यांवर दोन्ही देशांचे दृष्टिकोन भिन्न आहेत. अफगाणिस्तान समस्येच्या मुद्यावर भारत- तालिबानच्या थेट भूमिकेच्या विपरीत स्थानिक लोकशाही सरकार आणि मूलभूत सुविधा (जसे की, शिक्षण, आरोग्य) मध्ये सहकार्याद्वारे शांतता समाधानाचे समर्थन करतो. पाकिस्तानच्या संदर्भातही अमेरिका आणि भारताच्या दृष्टिकोनात फरक आहे. मध्यपूर्वेबाबत (विशेषता: इराण)भारताचे विचार अमेरिकेच्या आक्रमक धोरणापेक्षा वेगळे आहेत. त्याचप्रमाणे, भारत आणि रशिया ऐतिहासिक दृष्ट्या संरक्षणासह इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये व्यापाराशी संबंधित आहेत. परंतु,

रशियावरील अमेरिकेच्या व्यापार निर्बंधांमुळे भारताला अमेरिका आणि रशिया यांच्यातील संतुलन राखणे कठीण झाले आहे. भारताची हीच अडचण इराण आणि अमेरिकेशी संबंध संतुलित करण्यातही आहे. द्विपक्षीय व्यापारात अमेरिकेने कृषी उत्पादने, व्यापार सबसिडी आणि काही उत्पादनांवरील आयात शुल्क (जसे की, हार्ले डेव्हिडसन बाईकवरील आयात शुल्क) यासारख्या मुद्यांवर भारतीय धोरणाशी असहमत आहे.

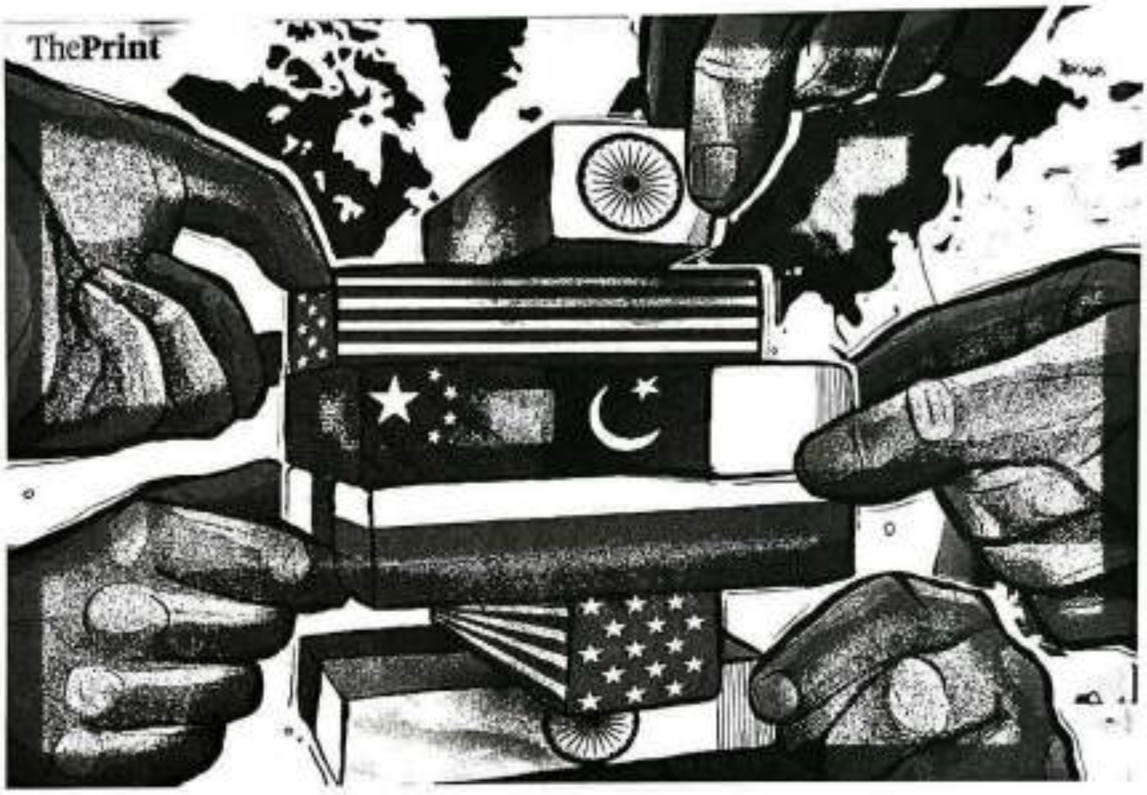

इराण आणि रशिया सोबत भारताच्या बहुआयामी संबंधांमध्ये समतोल साधण्याची आव्हाने आहेत. भारताला इराण आणि रशियाकडून अनुदानित तेल आयात बंद करण्यास भाग पाडले गेले. आणि अमेरिकेच्या या जड हातांच्या डावपेचांमुळे भारताच्या तेल बिलात मोठी वाढ झाली आहे. अमेरिकेच्या निर्बंधांच्या धमक्या

असूनही भारताने रशियन बनावटीची S- ट्रायम्फ क्षेपणास्त्र संरक्षण प्रणाली 400 घेण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा , भारत अमेरिकेचे हितसंबंध बिघडले . भारत- अमेरिका संबंधातील इतर आव्हाने खालील प्रमाणे आहेत :

- युएस- पाकिस्तान संबंध :

  वॉशिंग्टनने भारत आणि पाकिस्तान मधील आपले संबंध डी- हायफेन केल्याच्या दाव्यानंतरही अमेरिका पाकिस्तान सोबतच्या त्याच्या गुंतागुंतीच्या युतीच्या दायित्वांपासून मुक्त होऊ शकलेली नाही.

- व्यापार विवाद :

  अमेरिकेने अलीकडेच भारताला त्याच्या सामान्यीकृत प्रणाली ऑफ प्रेफरन्स (GSP) कार्यक्रमातून काढून टाकले आहे. ज्याचा भारत प्रमुख लाभार्थी होता. अमेरिकेने पोलाद आणि अॅल्युमिनियम उत्पादनांवर शुल्क लादल्याने भारतीय निर्यातीवर परिणाम होतो. अमेरिकेने भारताला "टेरीफ किंग" म्हणून संबोधले आहे, जे अत्यंत "उच्च आयात" शुल्क लागते.

- **WTO विवाद :**

युएस भारताकडून वैद्यकीय उपकरणांच्या किंमतींची मर्यादा, यूएस

कृषी आणि दुग्धजन्य पदार्थांसाठी भारतीय बाजारपेठेतील अधिक प्रवेश इत्यादी. मुद्द्यांवर भारत डब्ल्यूटीओ विवादांमध्ये सामील आहे.

- **IIPR संघर्ष :**

भारत देखील युएस "प्राधान्य वॉच लिस्ट" मध्ये आहे. जे युएस बौद्धिक संपदा अधिकाऱ्यांना आव्हानांना तोंड देत असलेल्या देशांना ओळखतेभारतासाठी करन्सी मॅनिफुलेटर टॅग अलीकडेच ., युनायटेड स्टेट्सने भारताला चलन हाताळणी करणाऱ्या देशांच्या 'वॉच लिस्ट' मध्ये समाविष्ट केले आहे .

- भारतातील अंतर्गत समस्या :

युएस काँग्रेस आणि युएस सिव्हिल सोसायटीच्या काही भागांकडून टीका. यूएस प्रशासनाने भारताला काश्मीरमध्ये सामान्य

स्थिती पूर्ववत करण्यास आणि NRC नंतर नवीन नागरिकत्व कायद्याच्या पुढे जाऊ नये अशी मागणी केली आहे.

युएस स्टेट डिपार्टमेंटच्या मानवाधिकार अहवालात नमूद केले आहे की, भारतामध्ये अनेक मानवाधिकार समस्या आहेत. जसे की, अभिव्यक्ती आणि प्रेस स्वातंत्र्यावरील निर्बंध, हिंसा आणि अल्पसंख्यांक गटांच्या सदस्यांना लक्ष्य करणारे भेदभाव यासारख्या गुन्ह्यांचा त्यात समावेश आहे. यूएस कमिशन ऑन इंटरनॅशनल रिलीजज फ्रीडमने भारताला विशेष चिंतेचा देश (सीपीसी) म्हणून वर्गीकृत करण्याची शिफारस केली आहे. तसेच धार्मिक स्वातंत्र्याचे गंभीर उल्लंघन केल्याबद्दल भारतीय व्यक्ती आणि संस्थांवर लक्षित निर्बंध घालण्याची शिफारस केली आहे. अमेरिकेने नवी दिल्लीची परवानगी न घेता भारताच्या विशेष आर्थिक क्षेत्रात फ्रीडम ऑफ नेव्हिगेशन ऑपरेशन (FONOP) केले. भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध 21व्या शतकातील जागतिक व्यवस्थेला आकार देण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. सहकार्याची पूर्ण क्षमता ओळखण्यासाठी दोन्ही सरकारने अपूर्ण करारांना अंतिम रूप देण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक धोरणात्मक जागतिक भागीदारीचा मार्ग निश्चित करण्यासाठी आता काम केले पाहिजे. या नात्याची भरभराट होण्यासाठी निरनिराळ्या मुत्सद्दी पर्यायांनी ते सतत जोपासले पाहिजे.

➢ निष्कर्ष

भारत आणि अमेरिका जगातील सर्वात दोन मोठे लोकशाही व्यवस्था असलेले देश असून, त्यांच्या परस्पर संबंधाचा इतिहास फारच चढ-उताराचा आहे. त्यामुळे त्यांच्या संबंधांना 'प्रेम आणि घृणा' यांचा प्रवास असे संबोधले तरी वावगे ठरणार नाही. दक्षिण आशियात भारताच्या महत्त्वपूर्ण भू- सामरिक स्थानाला लक्षात घेता, कधी अमेरिका भारतासोबत जवळचे संबंध निर्माण करतो तर, कधी प्रादेशिक सामरिक समीकरणाच्या संदर्भात अमेरिकेने अनेकदा पाकिस्तानची बाजू घेतली आहे. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाने पीडित जागतिक संदर्भ लक्षात घेता, भारताबरोबर अमेरिकी संबंधांना जॉर्ज बुश यांनी या भागीदारीला नवी दिशा प्रदान केली. एकविसाव्या शतकात अमेरिकेद्वारे उचलले गेलेले हे पाऊल फारच महत्त्वपूर्ण आहे. भारत आणि पाकिस्तान यांच्या संदर्भात अमेरिकी सामरिक चिंतनात हे परिवर्तन झाले नाही. कारण शीतयुद्धाच्या शेवटी देखील भारताच्या प्रती अमेरिकी धोरणात कोणताही विशेष बदल झाला नाही. अमेरिकी परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात भारताला एक गंभीर भूराजकीय क्षेत्र मानले जात नव्हते. बुश प्रशासनाच्या वेळी क्लिंटन यांच्या पहिल्या प्रशासन काळात भारताबरोबर असलेल्या संबंधांकडे दुर्लक्ष केले गेले आणि अमेरिकेने मानवाधिकाऱ्यांच्या मुद्यांना आधार बनवून दक्षिण आशियात परराष्ट्र धोरणाचे लक्ष निर्धारित केले.

सन 1920 या दशकाच्या समाप्तीच्या वेळी दोन घटनांनी अमेरिकेला भारतात लक्ष देण्यासाठी विशेष आकर्षित केले. त्या घटना म्हणजे भारत व पाकिस्तान यांनी केलेला अणुस्फोट तसेच, सन 1999 च्या मे महिन्यापासून ते जुलै महिन्यापर्यंत सुरू असलेले कारगिलच्या

युद्धाचा परिणाम होय. भारत-अमेरिका संबंधातील अमेरिकी दृष्टिकोनातील परिवर्तन आणि त्यात निर्माण होत असलेल्या नव्या ऊर्जेचे प्रकटीकरण कारगिल युद्धाच्या वेळी दिसून आले. 50 वर्षांपासून बिघडलेल्या भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये ही सर्वात चांगली घटना होती. भारताच्या आधीच आजारी अणुऊर्जा प्रकल्पांचे गाडे 1998 च्या चाचण्यानंतर आणखीनच रखडले होते. दुसऱ्या बाजूला आर्थिक सुधारणांमुळे आर्थिक वाढीला वेग होता आणि ऊर्जेची मागणी दिवसागणित वाढत होती. त्यामुळे अण्वस्त्र कार्यक्रमांना धक्का न पोहोचवता ऊर्जा प्रकल्पांना संजीवनी देऊ शकेल अशी तडजोड मान्य करण्याकडे भारताचा कल होताच. भारत-अमेरिका आण्विक कराराने हे साध्य होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. जरी अमेरिका-भारत संबंधात अनेक आव्हाने असतील, तरी दोन्ही देश कोणत्या-ना-कोणत्या प्रकारे परस्परांवर अवलंबून आहेत. एकंदरीत, भारत अमेरिका संबंध म्हणजे चढ उतार म्हणण्यास काही हरकत नाही. परंतु, महासत्तेशी उघड शत्रुत्व घेण्यापेक्षा तिच्याशी जवळीक साधने आणि जमेल तितके फायदे पदरात पाडून घेण्यात गैर काहीच नाही. मात्र दुसरीकडे ▯सर्व अंडी एकाच टोपलीत घालण्याची▯ चूक न करता बहुअक्षीयतेचा आणि बहुध्रुवीयतेचा पाठपुरावाही केला पाहिजे.

➢ संदर्भसूची :

❖ पुस्तके :

1. भारत आणि आंतरराष्ट्रीय भू राजकारण.

2. दक्षिण आशिया आणि भारत अमेरिका संबंध

- डॉ. एन. झेड. पाटील

❖ वेबसाईट :

1. https://byjusexamprep.com

2. https://www.drishiias.com

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

प्रमाणित करण्यात येते की,

प्रमाणपत्र

विद्यार्थ्यांची नावे:-

१. मोहन रत्नाकर कोळी
२. अन्नपूर्णा सुनील कांबळे
३. प्रशांत बाळासो भोसले
४. गिरीश संपत पाटील

(बी. ए. भाग ३)

२०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षात राज्यशास्त्र (भारतीय परराष्ट्र धोरण) या पेपर अंतर्गत 'भारताच्या अमेरिकेसोबत संबंधातील अडथळे' या विषयावर प्रकल्प पूर्ण केला आहे.

दि. १७ एप्रिल, २०२३

मार्गदर्शक:

प्रा. समीक्षा फराकटे

HEAD
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(AUTONOMOUS)